

*A Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény
egy különleges kódexe*

I

LAUF JUDIT

*Egy 15. századi mesterírnok írásmintalapja Magyarországon?*¹
A Kassáról származó Sallustius-töredék talányos palliuma

A vasvári Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény őriz egy olyan speciális kolligátumot, mely két, egymástól teljes mértékben független, véletlenszerűen összekerült kódex-töredéket tartalmaz, és amelyek mindegyike külön-külön is komoly érdeklődésre tart számot. Az egyik egy Sallustius-töredék, ebből négy, pergamenre írt levélpár (azaz 8 levél) maradt fenn. A szakma mind ez ideig humanista töredékként tartotta számon. Néhány éve, amikor Vasváron jártam, és megszemléltem a töredéket, az írását jóval korábbra, a 11. századra datáltam.² Hazatérve Madas Edittel konzultáltam, aki hasonlóan vélekedett, majd megküldte Herrad Spillingnek, a karoling írások szakértőjének a kéziratról készített felvételeket. Spilling helytállóan találta datálásunkat. A kolligátum másik töredéke a Sallustius-töredék palliuma. Első ránézésre olyan liturgikus töredéknek véltem, melynek meghatározása nem okoz majd különösebb nehézséget, de tévedtem. Egy formailag és tartalmilag is rendkívül izgalmas, műfaját tekintve igen nehezen meghatározható, 15. századi pergamenlevélről van szó (Képmelléklet, I/1.; II/2. kép). A két töredék feldolgozását megosztottuk Mayer Gyulával, az ókortudomány szakértőjével. Ebben a kötetben ő a Sallustius-töredékről írt, én magát a kolligátumot, a két töredék egymáshoz való viszonyát, illetve a másodikként említett fragmentum kodikológiai, majd részletesebb tartalmi leírását végeztem el. Ezzel szeretném kifejezni Editnek hálámat a sok évtizede egy szobában töltött, a töredékkutatás kapcsán meg-

¹ A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

² A Budaörsi Kolping Család által szervezett kiránduláson látogattunk el Vasvárra, s tekintettük meg a Vasvári Domonkos Gyűjteményt. Ekkor a Kolping Család egyik tagja, Michelberger György barátom megkérdezte Zágórhidi Czigány Balázstól, a Gyűjtemény vezetőjétől, vannak-e kódextöredékek a könyvtárban. Így került elő a Sallustius műveit tartalmazó különleges kolligátum.

élt örömteli napokért. El kell mondanom, e hosszú idő alatt ilyen rejtélyes fragmentummal a magyarországi töredékkutatás gyakorlatában nem találkoztunk.³

Már a kolligátum keletkezéstörténete is számos kérdést vet föl. Aki készítette, esetleg készítette, annak a formai jegyek alapján egyetlen célja lehetett: az eredetileg egy kódexből származó négy Sallustius-levélpárt újra egybefűzni, és ehhez egy alkalmas külső borítót, azaz egy palliumot találni. A külső borító nem más, mint a szóban forgó második kódextöredék, a 15. században írt pergamenlevél.

A kérdések közül az első: mikor történhetett ez? Tudvalevő, hogy a 16. és a 17. században a legolcsóbb könyvkötő anyagnak a beírt pergamen számított. Mindenekelőtt a nyomtatott könyvek és a levéltárak számadáskönyveinek bekötésére szolgált; ez egyaránt lehetett külső borító, illetve a kötetés során a bőrrel bevont fatáblák mellé kötött előzéklap. Esetünkben a két töredék egybefűzésének váratlan és furcsa módon később kellett történnie. Ugyanis a Sallustius-töredékek korábban maguk is egy ma már ismeretlen őrzőkönyv kötéstáblájául szolgálhattak. Ezt bizonyítja, hogy széleiken jól kivehetők az egykori, ma már ismeretlen őrzőkönyv kötéstáblájának nyomai. A fentebb elmondottak alapján gyanítható, hogy a Sallustius-szövegek valamikor a 16–17. század folyamán kerülhettek másodlagos felhasználásra. Majd később – valószínűleg a 19. vagy 20. században – valaki, akinek a Sallustius-töredékeket őrző könyv a keze ügyébe került, a Sallustius-szövegeket igen értékesnek tarthatta, és kiemeltethette a darabjait a könyv kötéstáblájából. Valószínűsíthető, hogy mindez a kassai domonkosok könyvtárában történt, mivel a négy levélpár közül kettőre a kassai domonkosok kék, kerek pecsétjét nyomták rá, melyet a 18. századtól egészen a II. világháborúig használtak: *Bibliotheca F. F. Praedicatorum Conv. Cassoviensis*.⁴ Ezután, úgyelve a Sallustius-szövegekből (*Bellum Catilinae*, *Bellum Iugurthinum*) fennmaradt levelek helyes sorrendjére, egybefűzték az ókori szerző műveit. Ez idáig rendben is lenne, hiszen a 19. században már a kódextöredékeket is, mint a múlt tanúit, forrásértéküknél fogva számontartották, kutatták, gyűjtötték. E logika mentén azonban érthetetlen, hogyan fűzhettek hozzá borítónak szánva egy másik, ugyancsak a középkorból származó pergamenlevelet. Mintha a bekötést előre gondosan megtervezték volna, ugyanis a palliumnak csak a belső oldala van beírva, viszont a beíratlan külső levélen, épp abban a magasságban, ahol a könyv szerzője, címe szokott lenni, egy kassai tulajdonosbejegyzést olvashatunk, ám ez nem pecsét, hanem meglepő módon a töredékkel közel egykorú írás (15–16. század): *liber conventus casschaviensis*.⁵

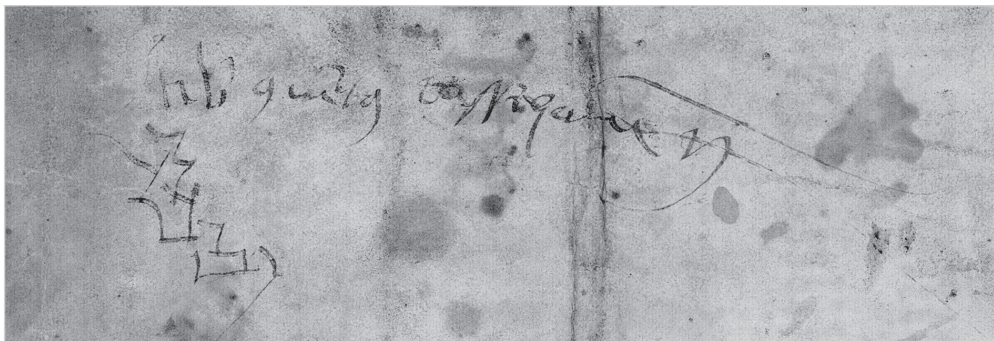
Feltűnő az is, hogy a kötés hátoldalának aljára egy, a tulajdonosbejegyzéssel valószínűleg egykorú tollrajzos kézfej esik.⁶ Nem lehet kizárni, hogy a palliumot is – amint a Sallustius-töredéket is – még a 16. században felhasználták könyvkötő anyagnak,

³ Köszönöm Martin Rolandnak levélbeli közlését, aki az osztrák kódexgyűjteményekben sem találkozott hasonló kézirattal.

⁴ Köszönöm Zágorhidi Czigány Balázsának a pecsétre vonatkozó közlését.

⁵ A helynév ortográfiája néprajzi szubsztrátumhatást mutat.

⁶ A kötés előlapjának mérete: 225×175 mm.

talán előzéklapnak, s a rajta olvasható kassai tulajdonosbejegyzés nem magára a töredékre, hanem eredetileg arra a könyvre vonatkozott, melynek az előzéklapja volt. Mert ha egyleveles lapról van szó – amit a későbbiekben nyomós érvekkel támasztunk alá –, nem valószínű, hogy a tulajdonosbejegyzés *liber*/könyv meghatározása magára a töredékre vonatkozott volna.

Ezekkel a külső jegyekkel a kolligátum olyan érzést kelt – nyilván ez volt a későbbi összeállító célja –, mintha eredeti, középkori állapotában maradt volna fenn, és mintha a domonkosok kötötték volna be még a 15–16. században az egyik oldalán beiratlan pergamenlevélbe a Sallustius-töredéket, és írták volna rá a konvent tulajdonosbejegyzését. De a Sallustius-töredéken fennmaradt őrzőkönyv nyomai ezt teljességgel kizárják. A kiterveltsége gyanút kelt. Vékony, dupla cérnát használtak a kolligátum összefűzéséhez, ez is arra utal, hogy a 19. század folyamán, de még inkább a 20. században történt az egybefűzésük. Konkrétan nem bizonyítható, de a jelek arra utalnak, hogy a kolligátumot ebben a formájában Fehér Mátyás, domonkos rendi szerzetes állította össze. Fehér 1933-ban tette le fogadalmát, 1938-ban szentelték pappá, majd 1939–40-ben a budapesti rendi főiskolán tanult. A rendi névtárak szerint 1941-ben Szombathelyen tartózkodott, 1942-ben Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folytatta tanulmányait. 1943-ban már Kassára került,⁷ ahol a kassai püspökség könyvtárosa lett, mely könyvtár állományában a kassai domonkosok kéziratainak egy része is megtalálható volt.⁸ A rend magyarországi történetének megírásával bízták meg. Kassáról több történeti dokumentum került Fehér Mátyás révén a budapesti rendházba, amint erre Zágorhidi Czigány Balázs felhívta a figyelmemet. Amikor Fehér a háború után emigrált, minden bizonnyal a kassai levéltári anyagból is vitt forrásokat magával

⁷ *A Szent Domonkos Rend Birodalmi, Osztrák–Magyar és Magyar Rendtartományának összesített névtára 1857–1950 (a nyomtatásban megjelent schematizmusok alapján)*. Összeállította DRIMMER László, szerk. ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs. Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2014 (megjelenés előtt álló kézirat, melyet Zágorhidi Czigány Balázsnak köszönök).

⁸ RÉCSEI Viktor: *A kassai püspökségi könyvtár codexeinek és incunabulumainak jegyzéke*. Budapest, 1891.; FEHÉR Mátyás: *A kassai püspöki könyvtár kódexei és ősnymtatványai*. Kassa, 1943.

külföldre.⁹ Zágorhidi Czigány Balázs így ír munkásságáról: „Fehér nem csak az emigrációban kiadott műveiben engedte szabadjára fantáziáját, hanem a fiatal korában írt rendtörténeti munkáiban is eléggé nagyvonalúan kezelte a forrásokat.”¹⁰ Máshol ennél is keményebben fogalmaz: „Fehér teljességgel megbízhatatlan. Nemcsak önkényesen kezeli az adatokat, de manipulálja is azokat.”¹¹ Fehér Mátyás kutatói attitűdjének ismeretében és abból a tényből kiindulva, hogy az általunk vizsgált két egybefűzött töredék Kassáról a budapesti rendi könyvtár állományába került, megalapozott hipotézisnek tűnik, hogy a „kódex” megalkotója Fehér Mátyás volt. Ezt a különleges kódexet végül 2010-ben – a budapesti rendi könyvtár állományának egy részével együtt – az ajkarendeki plébániáról, Dóczy Zsigmond tartományfőnök szolgálati helyéről szállították jelenlegi őrzési helyére, Vasvárra, a Domonkos Rendtörténeti Gyűjteménybe.¹²

A PALLIUM KODIKOLÓGIAI LEÍRÁSA

15. század – 1 levél

Csak a levél egyik oldalát írták be, néhány betű átnyomódott a beíratlan verzóra. Erős, ráncos, jobb szélén varrott (15 mm), verzóján igen foltos (valószínűleg víz érte), különösen a víz érte helyeken igen megbarnult pergamenlevél, melyen egy függőleges és egy vízszintes hajtás nyoma látható: 345×225 mm. – Egyhasábos írástükör: *345×*225, az írástükör szélessége eredetileg kb. 450-460 mm lehetett. Részleteiben megmaradt 8 szövegsor és 5 kottasor a hozzá tartozó töredékes 5 szövegsorral, vonalazás vörös tintával. – Írás: különböző méretű igényes *textualis formata*, 15. század. – Két nagy méretű és egy kisebb iniciálé: 1. vörös (megbarnult) keretben egy vörös-kék osztott törzsű, tollrajzzal díszített *A(ve)* iniciálé, mérete: 80×*50 mm (ered. kb. 55 mm); 2. vörös keretben tollrajzzal díszített, megfeketedett ezüsttörzsű *U(olentes)* iniciálé, mérete: *40×55 mm; 3. egy aranyfestéssel készült *N(il)* iniciálé, mérete: 20×15 mm;

⁹ SIPTÁR Dániel: *A Domonkos Rend Római Központi Levéltárának magyar vonatkozású és eredetű anyaga*. In: *Levéltári Szemle* (2005/2), 14–38, kül. 22–23. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveletariSzemle_55_2005/?query=siptar%C3%A1r%20d%C3%A1niel&pg=111&layout=s. (2019. 12. 15.) Az itt található jegyzék V. fasciculusa töredékekből áll. Köszönöm Zágorhidi Czigány Balásznak, hogy fölhívta a figyelmemet a tanulmányra, és továbbküldte nekem a kódextöredékekről a felvételeket, melyeket átnézve elmondható, hogy nincsenek közöttük kiegészítő darabok az ebben a tanulmányban ismertetett kódextöredékekhez.

¹⁰ ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs: *Bevezetés*. In: IMPLÓM Lajos: *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017 (Magyar Domonkos Rendtörténet 1), 15.

¹¹ ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs: *A domonkosok a középkori Beregszászon. Fehér Mátyás kritikája*. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 42 (2000), 149–153. Zágorhidi véleményét alátámasztja Borsa Gedeon vitája is Fehér Mátyással. Lásd BORSZA Gedeon: *A „Kassai kódex” hitelességéről*. In: *Magyar Könyvszemle* (88) 1972, 88–90. Úő: *Újra a „Kassai kódex” hitelességéről*. In: *Magyar Könyvszemle*, (90) 1974, 170–177.

¹² NÉMETH Katalin: *Könyvtári menedzsment a vasvári domonkos rendtörténeti gyűjteményben*. Doktori disszertáció. Budapest, 2013, 38.

vörös és kék lombard iniciálék. Vörös megerősítővonalak és központosási jelek. – Metzigtót notáció, likveszcens hangokkal.

Őrzőkönyv: nem tudható, hogy korábban felhasználták-e könyvkötő anyagként. Jelenleg a Sallustius-kódextörredék palliuma. Tulajdonosbejegyzés a verzóján: *liber conventus casschaviensis*¹³ (15–16. század).

Eredet – használat: a pergamenlevél keletkezési helye pontosan nem állapítható meg. Nem tartható kizártnak, hogy a Magyar Királyság északi vidékén készült. A verzóján lévő tulajdonosbejegyzés szerint a 16. században már a kassai domonkosoknál volt.

A szöveg fennmaradt részei:

fol. 1^r

1–4. szövegsor.

[...] *liber involutus scriptus intus et foris propheta testatur quo* [...]

[...] *de omnipotenti Deo sciunt loqui suaviter qui hunc didiceri*[nt ...]¹⁴

[...] *gitabat animum suum transferre ad sapienciam ut pro luce possit lu*[cere ...]

[...] *altissimum ut det nobis divicias regni sui Opor*[tet ...];

5–9. szöveg- és kottasor.

Beatae Mariae Virginis. Antifóna. *Ave Beatissima C*[ivitas divinitatis eterno fe]*lix Gaudio Habitacu*[lum iusticie kastitatis lylium ma]*ter Nobilis Obsecre Plasmatorem Quatinus* [redemptos sanguine tueatur ut vi]*dentis Xristum Ymnizemus Zyma* [antiquum expurga ipsius oraculo vite] *mediatrix auxiliatrix reparatrix illuminatrix ad*[iuva reos genitrix omnipotentis] (Chevalier, 1701);¹⁵

10–12. sor.

Nil mortalium oculis delectabiliu[s...]

[...] *obiecta variis decorata coloribus intue*[ri ...]

[...] *hensa movent appetitum cum bon*[...]¹⁶

¹³ Köszönöm Szovák Kornélnak a tulajdonosbejegyzés olvasatának pontosítását.

¹⁴ Párhuzamos szövegrész: Gregorius Magnus: *Homilia in Ezechielem 10,13*: „Liber qui viscera replevit dulcis in ore sicut mel factus est, quia ipsi de omnipotenti Domino sciunt suaviter loqui, qui hunc didicerint in cordis sui visceribus veraciter amare” (PL 76, 890C).

¹⁵ Ulysse CHEVALIER: *Repertorium hymnologicum*. Louvain, Lefever, 1892, Tom. I, 1701. sz.; Franz Joseph MONE: *Lateinische Hymnen des Mittelalters*. Scientia Verlag Aalen (Neudruck der Ausgabe Freiburg im Breisgau 1854), 1964, Bd. II, 439, csak egyetlen kódexet említ: Admont Nr. 638 neumákkal (a töredéken kisebb szövegvariáns van a Chevalier-ben olvasható *viventes Christo* helyén). Szempontunkból a kódex iniciáléja is figyelemre méltó: Mária a trónon üres könyvvel a kezében. Lásd Paul BUBERL: *Die illuminierten Handschriften in der Steiermark I: Die Stiftsbibliotheken zu Admont und Vorau*. Leipzig, 1911 (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich 4,1), 48, Nr. 19. A Mária-éneket Mone 13. századnak tartja, a *manuscripta.at* a 12. századra datálja a kódexet, de a leírásból nem derül ki egyértelműen, hogy a Mária-ének esetleg nem későbbi bejegyzés-e: <http://manuscripta.at/?ID=26448> (2019. 11. 6.); Az *Analecta Hymnica* már nem vette fel ezt a Mária-éneket a himnuszok közé; Kovács Andrea inkább az antifóna műfajmegjelölést javasolta. További példák még: 29–31. lábjegyzetben.

¹⁶ Párhuzamos szövegrész: Thomas Aquinas, *In decem libros ethicorum Aristotelis ad Nicomachum, lib. II.*: „delectabilia apprehensa de facili movent appetitum ...” (*Opera omnia*, Parisiis, 1875, Vol. 25, 320).

13. sor. *Volentes comparare libros* [...]

14. sor [...] *suffic*[...]

fol. I^v Beíratlan.

A PALLIUM TARTALMI LEÍRÁSA

Az egyes tételek elrendezése alapján biztosan állítható, hogy nem szokványos liturgikus kódexről van szó (breviárium, misekönyv, antifonále, graduále). A töredéken nincsen rubrika, az egyes szövegrészeket meg olyan csekélyek, hogy nehéz következtetni arra, mire is szolgálhatott. Ezért írjuk tanulmányunk címében, hogy enigmatikus, azaz talányos a pallium. Számos kutatótól kértem véleményt, töredékünkkel párhuzamba állítható írással egyikük sem találkozott, de jó irányú ötleteket kaptam a kutatáshoz. A sok találgatás után legvégül olyan nyomra bukkantam, amelyik minden bizonnyal közelebb visz a valósághoz.

A fennmaradt első négy sor műfaját tekintve akár *sermó*ból is származhatna, de a külső formai jegyek (szöveggörnyezet, igényes *textualis* írás) nem erre utalnak. Mindenesetre egy biblikus idézetekből szőtt misztikus írásnak tűnik. A fragmentum fennmaradt első sora *a kívül és belül teleírott könyvtekercsről* szól. Ezzel párhuzamos szöveg Ezekiel prófétánál olvasható (Ez 2,9).¹⁷ Az ugyancsak szöveghiányos második–negyedik sor szervesen kapcsolódni látszik ehhez a megkezdett gondolatsorhoz:

2. sor: [...] *a mindenható Istenről édesen tudnak beszélni, akik ezt tanulták* [...]

3. sor: [...] *a saját lelkét átvinni a bölcsességre úgy, hogy fényként tudjon* [világítani?]

4. sor: [...] *hogy adja nekünk az ő országának gazdagságát. Szükséges* [...]

E fennmaradt szöveg töredékesen megmaradt négy sorát elolvasva az az érzésünk támad, mintha az írás szerepét, fontosságát, mibenlétét hangsúlyozná. A 3. sorban a bölcsességről és a fényről olvasunk. Ezzel kapcsolatban megemlíthető, hogy a Mária-ikonográfiában eredendően az isteni bölcsesség jele a könyv. Leszármazottja a *Sedes sapientiae* könyvének, amit a 13. századtól kezdve Jézus, aki Mária ölében ül, esetenként nyitva mutat meg a hívőnek.¹⁸ A már a bizánci kegyképeken is megjelenő író gyermek bal kezében lévő tekercslet a trecento festői kezdik kinyitva ábrázolni. Rajta leggyakrabban Jézus kinyilatkoztatása olvasható: „Ego sum lux mundi” / „Én vagyok

¹⁷ „...et vidi et ecce manus ad me in qua erat involutus liber et expandit illum coram me qui erat scriptus intus et foris” (Ez 2,9).

¹⁸ Például Köln, Schnütgen Museum, 1260 körül, lásd kat. *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400*. I–II, Köln, Schnütgen-Museum, 1973, vol. 2., 446–447, 1–4. kép. Lásd erről Eörsi Anna: *Fuit enim Maria liber. Megjegyzések az író gyermek és a tintát kiöntő ördög ikonográfiájához*. In: *Bulletin de Musée Hongrois des Beaux-Arts / A Szépművészeti Múzeum Közleményei*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 87 (1997), 139–161, kül. 153, gazdag nemzetközi szakirodalommal, közülük jelen tanulmányban elsősorban Klaus Schreiner munkásságára támaszkodtam.

a világ világossága” (Jn 8,12).¹⁹ A fragmentumon közvetlenül a könyvtekercsről szóló rész után következő Mária-antifóna (*Ave beatissima*) ezt az elképzelést megerősíteni látszik. Ugyanis ez egy olyan antifóna, melyben Szűz Mária erényeit az ábécé betűire komponálták, és esetünkben az sem tekinthető véletlennek, hogy az antifónában a *scriptor* az ábécé betűit tartotta fontosnak lombard iniciálékkal kiemelni, hangsúlyos-sá tenni.

Mária és a könyv szimbolikus kapcsolatának a középkorban jelentős hagyománya volt. A számos prédikáció számtalan képzőművészeti alkotással (miniatúrák, iniciálék, táblaképek, ikonok, festmények, szobrok) társult.²⁰ Így a tintásüveget tartó Madonnák is gyakran a Szeplőtelen Szűz szimbólumaival voltak ellátva.²¹ A Szűz Mária erényeit az ábécé betűire komponáló, imént említett antifóna a liturgiában Szűz Mária ünnepein fordult elő, többek között Mária fogantatásának ünnepén is (*Conceptio Beatae Mariae Virginis*, december 8).

A fentebb megadott töredékes négy sorhoz közvetlen párhuzamot nem sikerült találni, de ha együtt elemezzük a Mária-antifónával, feltűnően hasonló gondolatokat találunk a középkori prédikációkban. Ezekből csak a szövegünkhöz legközelebb állóknak vélteket emeljük ki.

Számos bibliai hely adott alkalmat Máriának tekerccsel vagy könyvvel való azonosítására (Iz 8,1 *liber grandis*; Iz 29,11 *liber obsignatus*; Ez 2,9 *liber involutus*; Mt 1,1 *liber generationis*; Jel 5,1 *liber signatus* stb.).²² Ezt az ókeresztény szerzőktől kezdve a késő középkorig gyakorta meg is tették. Az idevonatkozó hagyományt Eörsi Anna elsősorban Petrus Cellensis alapján († 1183) a következőképpen összegzi: Petrus Cellensis Ezekiel prófétának – a töredékünkön is olvasható – kívül és belül beírt könyvtekercsről szóló szavait Máriára vonatkoztatja, s azt írja róla, hogy Mária egy olyan könyv, melynek külső oldalára alázatossága, belsejére pedig szüzessége van ráírva (vö. töredék 1. sora, Ez 2,9).²³ Mária és a pergamenkészítés folyamata között is párhuzamot von: „A Mária-könyv az »első ember pergamenjéből« készült, azaz az eredendő bűntől piszkos és durva bőrből. Ezt a bőrt az erények tisztították meg és készítették elő a »láthatatlan írnok« számára; a bátorság és az erő eltüntették róla a bűn következtében kinőtt szőrzetet, a fegyelem és a mértékletesség volt a habkő, ami végérvényesen eltávolított minden Ádám-tól örökölt tisztátalanságot. Az igazságosság meghúzta a vonalakat, azaz vezette Mária lépteit az Úr igazságosságának rejtett útján. A bölcsesség volt az író kéz (vö. töredék 2. és 3. sora), a tintatartó és a tinta pedig a dávidi faj tüskéiből

¹⁹ Lásd EÖRSI 1997, 148.

²⁰ Lásd EÖRSI 1997.

²¹ EÖRSI 1997, 140. Eörsi Squilbeckre hivatkozik: Jean SQUILBECK: *La Vierge à l'encrier ou à l'Enfant écrivain*. In: *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art* 19 (1950), 138–139.

²² EÖRSI 1997, 142; Klaus SCHREINER: „...wie Maria geleicht einem puch” *Beiträge zur Buchmetaphorik des hohen und späten Mittelalters*. In: *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel, Frankfurter Ausgabe* 26 (1970), Nr. 23, 651–664, kül. 656.

²³ *Petri Cellensis Sermo XXVI in Annuntiatione dominica V*. PL 202, col. 718. „Virgo Virginum ... hic designatur per librum intus et foris scriptum, foris humilitate, intus castitate”. idézi EÖRSI 1997, 143.

készült.²⁴ A Szentlélek gondoskodott a kézirat művészi kivitelezéséről; az elkészült könyvet végül bekötötték a fegyelem és a hit szíjaiba.”²⁵

Ricardus de S. Laurentio olyan könyvnek nevezi Máriát, „melynek Mária erényei a betűi (vö. Mária-antifóna a töredéken), Krisztus a tartalma és a Szentlélek írt bele az emberi halandóság fekete tintájával”.²⁶ Feltűnő, hogy az ismertetett négy sort követő antifóna végén Mária neve is el van rejtve: „mediatrix, auxiliatrix, reparatrix, illuminatrix, adiuva”, de töredékünkön a *scriptor* csak az ábécé akrosztichonját emelte ki nagy iniciálékkal. Ebből arra lehet következtetni, hogy a töredék egy olyan pergamenlevél tanúja, amely nem Máriáról szól, hanem sokkal inkább az írás szerepének fontosságát hangsúlyozza, és esetünkben Mária ennek csak szimbóluma. Szűz Mária tisztelete, az olvasási kultúra és az írásbeliség szorosan összefonódott egymással a középkorban. Klaus Schreiner, aki több tanulmányt is szentelt e témának, érdekes módon ezt az ábécére írt, Mária erényeit felsorakoztató verset nem említi, de felhívja a figyelmet a jelenségre. Az irodalommal, írásbeliséggel és erkölccsel hozza kapcsolatba azt az „angyali üdvözlés”-képet is, amelyen Mária ruhaujjának szegélyén az ábécé betűi sorakoznak. Ahogy írja, ez emlékeztet azokra a prédikációkra, kegyességi szövegekre, a boldog halál művészetére (*ars moriendi*), melyekben a kolostori életszabályokat és kegyességgyakorlást az ábécé betűivel kötik össze.²⁷ Schreiner egy másik képet is említ, ahol Jézus Mária ölében ül, és egy ábécé-táblát tart a kezében.²⁸

Mint említettük, ez az ábécére írt Mária-ének különféle műfajú kódexekben is fel-felbukkan, de úgy tűnik, a német nyelvterületre korlátozódik. Egyetlen olyan Magyarországhoz köthető kéziratot sem ismerünk, ahol találkozunk vele. Liturgikus kódexekben, különösen antifonálékban szerepel Szűz Máriának olyan ünnepein, melyeken kiemelt fontossága van az Istenanya tisztaságának (*Conceptio Mariae, Nativitas Mariae, Annuntiatio Mariae*).²⁹ Az is előfordul, hogy csak kiegészítésként, pl. az antifo-

²⁴ Uo., col. 718. „Iam manum ad scribendum apponit prudentia: atramentarium et incaustum de spinis Davidici seminis” – idézi EÖRSI 1997, 143.

²⁵ Uo. col. 719. „...superveniens quoque Spiritus sanctus, hanc Scripturam illuminat. Tandem ligandus est liber iste grandis, disciplinae et religionis angelicae corrigiis ...” – idézi EÖRSI 1997, 143; Lásd még: Klaus SCHREINER: *Marienverehrung, Lesekultur, Schriftlichkeit. Bildungs- und frömmigkeitsgeschichtliche Studien zur Auslegung und Darstellung von 'Mariä Verkündigung'*. In: *Frühmittelalterliche Studien* 24 (1990), 314–368, kül. 362–363.

²⁶ Ps.-Albertus Magnus (Ricardus de Laurentio): *De laudibus B. Mariae Virg.* Lib. 12, cap. 7, § 4: „Fuit enim Maria liber [...] Singulae enim virtutes ipsius litterae libri istius. [...] Sic ergo Spiritus Sanctus Verbum scripsit, dum eius cooperatione caro Verbi fuit in utero virginali formata”. Augustus et Aemilius BORGNET (Hg.): *B. Alberti Magni ... Opera Omnia ...*, Bd. 36, Parisiis, 1898, 830. Összefoglalja és részben idézi EÖRSI 1997, 143. Lásd még: SCHREINER 1970, 656; Hardo HILG: *Das „Marienleben“ des Heinrich von St. Gallen. Text und Untersuchung.* München, Artemis, 1981, 326.

²⁷ SCHREINER 1990, 365. Például Nikolaus von Strassburg († 1331) művének már a címe is ezt jelzi: *Alphabetum divini amoris seu de elevatione mentis in Deum*.

²⁸ Uo. 355.

²⁹ A Cantus Manuscript Database (<http://cantus.uwaterloo.ca/>; 2019. 11. 6.) az alábbiakat ismerteti: Sankt Florian, Augustiner Chorherrenstift Bibliothek und Musikarchiv, XI 480, fol. 142^v (*Annuntiatio Mariae*, 14. század); Vorau, Stiftsbibliothek, 287, fol. 172^v (*Nativitas Mariae*, 14. század első fele); Utrecht, Universitätsbibliothek, Ms 406, fol. 150^v (*Conceptio Mariae*, 12. század, 13., 14., 15. századi kiegészítésekkel);

nále első levelére jegyezték be.³⁰ Sokszor másolták imádságoskönyvekbe, teológiai művekbe, e helyeken többnyire Máriáról szóló *sermó*kat követ, és kotta nélkül adja a Mária-éneket.³¹

Amint látható – nem éppen meglepő módon –, ez a szöveg a kódexekben mindig Szűz Mária tiszteletéhez kapcsolódik. Esetünkben – amint fentebb is írtuk –, ezzel szemben a töredék nem Máriáról szólhat, az ábécé betűinek kiemelései tűnnek hangsúlyosabbnak. A Mária-antifóna után megint csak töredékesen, ám kisebb betűkkel három sor maradt fenn, a hiányosan megmaradt szövegrészt lehetetlen értelmezni. De a körülötte lévő szövegkörnyezet alapján elfogadható talán az az elképzelés, hogy akár a szemet gyönyörködtető, pergamenre festett színekről eshet szó:

10. sor [...] *Nincs gyönyörűsegebb a halandók szemei előtt [...]*

11. sor [...] *az élénk helyezett, sok színnel kidíszített [képeket?] szemlélni [...]*

12. sor [...] *kívánságot keltenek [...]*

Az e három sort követő utolsó megmaradt sor szemmel láthatóan igen fontos szöveg-egységnek a kezdete volt. Díszes nagy iniciáléval indul, és a *scriptor* – nyilván tudatosan – itt írt a legnagyobb méretű betűkkel. Ugyan csak az első három szó maradt meg belőle, melyek a könyvről, talán a könyvkészítésről szólnak:

13. sor *Volentes comparare libros / Akik könyvet akarnak készíteni (?)*

A *comparare* jelentése a könyvvel kapcsolatban többféle tevékenységet is takarhat: készíteni, összehasonlítani, szerezni, vásárolni. Az első fennmaradt nyomtatott könyvjegyzék, Peter Schöffler kiadói könyvjegyzéke hasonlóan kezdődik: „Volentes sibi comparare infrascriptos libros magna cum diligentia correctos [...]”, majd Schöffler a bevezető után felsorolja az eladásra szánt könyveit.³² Hasonlót olvashatunk egy Gdańskban őrzött ősnymtatványba beragasztott, kézzel írott cédulán is, mely egy bizonyos *Ambrosius Schroter in domo meyster hanssen circa forum* leltárát tartalmazza: „Volentes sibi comparare libros infra scriptos veniant ad hospicium inferius nota-

Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 388, p. 469 (de *BMV*, 12. század 14. századi kiegészítéssel, *civitas* után *torum miserere* betoldással); Aachen, Domarchiv, G 20, fol. 289^v, 384^r (de *BMV*, 13. sz.); Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Ms. R 503, fol. 178^r (*Annuntiatio Mariae*, 1350 után).

³⁰ Ljubljana, Nadškofijski arhiv, 18 (olim 17), fol. 1 (*Suffr. Mariae*, 1491); Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Hs 22923, fol. 269^r (14. századi utólagos bejegyzés).

³¹ További példák, köztük imádságoskönyvekre és teológia művekre is: München, BSB, Cgm 716, fol. 28^v (Cantionale, 15. század); Schlögl, Prämonstratenserstift, 96; Innsbruck, Universitäts und Landesbibliothek, Cod. 409, fol. 99^v (1261 után, Sermonariumba a *sermók* közé beírva); München Cgm 444, fol. 17^v (15. század); Mainz, Stadtbibliothek, Hs I 337, fol. 110^v (14. század); Lundban (Dánia) körmeneteken is énekelték, lásd P. D. STEIDL: *Vor frues sange fra Danmarks Middelalder*. København, Katholsk Vorlag, 1918, 172, 15. sz. Ezt az utóbbi adatot Kovács Andreának köszönöm.

³² Peter SCHOEFFLER: *Bücheranzeige. Mainz, um 1469*. Lásd GW M40875: <https://www.gesamtkatalog-derwiegedruckte.de/docs/M40875.htm> (2019. 11. 6.).

tum”. Majd 49 könyvcím felsorolása következik, tehát igen valószínű, hogy ez a bejegyzés is egy nyomtatott könyvjegyzék másolata volt (Hain 11830, Johannes Nider: *Formicarius*, jelzete: XV.564).³³ E két fennmaradt példa jelzi, hogy ez a formula az eladásra szánt könyvjegyzékek szokásos incipitje lehetett. Ugyan nem tudjuk, a mi töredékünkön hogyan folytatódott az ezzel a három szóval megkezdett mondat, de gyanítható, hogy itt nem egy – akár kézzel írt, akár nyomtatott – eladásra szánt könyvjegyzékről van szó. A körülötte lévő szövegkörnyezet inkább azt sugallja, hogy a könyv készítésével lehet kapcsolatos. Mindazonáltal nem kizárt a *comparare* igének a ’megvásárolni’ (a készülő könyvet) jelentésfunkciója sem.

E sok óvatosságra törekvő megállapítás után újabb kérdések sorozata vetődik fel. Mi lehetett a funkciója, miért és kiknek íródhatott, hol készülhetett az a pergamenlevél, melyből ezt a fragmentumot kimetszették?

A formai jegyeket vizsgálva is támpontot kaphatunk a válaszadáshoz. Nagy méretét tekintve két eshetőséggel számolhatunk: 1. Mivel a verzója beíratlan, ezért egy nagy liturgikus könyv (graduále, antifonále) első, illetve utolsó levelére kiegészítő szöveggént másolták be. Van erre példánk a fentebb felsorolt kódexek között is: egy Ljubljanában őrzött antifonále, melynek az első levelére az ABC-re írt Mária-éneket mint Mária-suffragiumot jegyezték be.³⁴ 2. Mindig is egy különálló levél volt. Két okunk is van sokkal inkább ez utóbbit feltételezni. Egyrészt az igen igényes kivitelezés, mely a betűkre, a notációra, az iniciálékra egyaránt kiterjed. Ha egy kódexnek nem a törzsszövegéhez tartozott, és minden jel arra mutat, hogy nem, akkor nem fordítottak volna ekkora figyelmet rá. Másrészt a pergamenlevél eredeti írásképe mérete. A magasságát nem tudjuk rekonstruálni, de ha a Mária-éneket kiegészítjük a levágott szövegrésszel, elmondható, hogy a szélességéből talán egy kicsivel több, mint a fele hiányzik. Vagyis a szélteben megmaradt 225 mm-es íráskép kb. 450-460 mm-re egészíthető ki. A legnagyobbak közül való Bakócz-, illetve az Ulászló-graduále írástűkre ezzel szemben csak 420 mm széles.

Mivel nem találtam meg, honnan valók a szövegek, a pallium műfaja is sok fejtörést okozott. Arra jutottam, hogy ez egy olyan kompozíció lehetett, amely az írás, az írásbeliség, a könyvek és a másoló szerzetes dicséretét zengte, s olyan helyre készült, amely valamilyen módon a könyvhöz, annak elkészítéséhez, megírásához kapcsolódhatott. Ez a hely leginkább egy másológyműhely, esetleg kancellária³⁵ lehetett, ahol írásmintának szánták. Erre leginkább az utal, hogy a töredéken a szövegeket három, különböző

³³ Arno MENTZEL-REUTERS: *Arma spiritualia*. Bibliotheken, Bücher und Bildung im Deutschen Orden. Wiesbaden, Harrassowitz, 2003, 155; Helena JĘDRZEJOWSKA – Maria PELCZAROWA: *Katalog inkunabulów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*. Gdańsk, Towarzystwo Przyjaciół nauki i Sztuki, 1954, 146, 449. sz, a könyvcímek felsorolásával.

³⁴ Lásd 30. lábjegyzetben: Ljubljana, Nadškofijski arhiv, 18 (olim 17), *Suffr. Mariae*, fol. 1. (1491). Nincs arról információ, hogy kíséri-e a kódexben ezt a suffragiumot más szöveg is.

³⁵ Máriát a középkorban a kancelláriával is kapcsolatba hozzák. Jacobus de Voragine azt írja róla, hogy a mennyei udvarban Isten kancellárja: „Cancellaria Dei est maria in celesti curia”, lásd SCHREINER 1990, 364.

nagyságú betűmérettel írták, a lombard iniciálékat pedig az ábécé összes betűjére felsorakoztatták. Monok István hívta fel a figyelmemet a nyomtatott betűmintakönyvekre és arra, hogy egylevelés nyomtatott betűmintalapok is léteztek.³⁶ Így találtam rá az első nyomtatott betűmintalapra, mely Erhard Ratdolt augsburgi nyomdájából került ki 1486-ban.³⁷ A Mária és a könyv szimbolikus kapcsolatáról itt leírtak véleményem szerint Ratdolt nyomtatványán is visszaköszönnek, aki az első, a legnagyobb méretű betűkkel nyomtatott mintaszövegének épp az *Ave Mariát*, az *Üdvözlégy Máriát* választotta, majd egy kisebb szedésű betűmintát újra Mária dicsőítésének szentelt (*Ave regina celorum / mater regis angelorum*, AH 1,94). Carl Wehmer hívta fel a figyelmet arra, hogy a nyomdászok nagy valószínűség szerint a 14–15. században a polgárság előretörésével ugrásszerűen megszaporodott világi másolók szokását vehették át, akik pergamenplakátokon mutatták be az általuk használt és tanított írásfajtaikat,³⁸ hogy ezzel reklámozzák magukat.³⁹ Wehmer felsorolja és rövid leírást is ad hat, az általa feldolgozott és más szakirodalomból ismert írásmintalapról.⁴⁰ Ezek kivétel nélkül töredékesen maradtak fenn – leginkább kötések előzéklapjaként –, s mivel reklámra szánták, és ezért sokszor ki is akasztották a műhelyben, csak az egyik oldalukat írták be, és igen nagy méretűek voltak. Wehmer az egyik nagyságát 900×600 mm-nek rekonstruálta (Berlin, Staatsbibliothek Mus. Ms. 40098).⁴¹ A másolók külön gondot fordítottak az írásminták kivitelezésére, nem ritkák az arany és ezüsttel festett iniciálék, sőt még figurális iniciáléval díszítettet is találunk köztük.⁴² Mindezek a külső formai jegyek tökéletesen egybevágnak a mi töredékünkkel. Ha emellett figyelembe vesszük

³⁶ Hálásan köszönöm Monok Istvánnak, hogy velem gondolkodott, és hogy sok más egyéb mellett a nyomtatott betűmintakönyvekre és az egylevelés betűmintalapok létre is fölhívta a figyelmemet. A nyomtatott betűmintakönyvekről lásd Werner DOEDE: *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudorf bis 1800*. Hamburg, Dr. Ernst Hauswedell & Co., 1958.

³⁷ Carl WEHMER: *Deutscher Buchdruck im Jahrhundert Gutenbergs*. Leipzig, Harrassowitz, 1940, Tafel 66. Megjegyzendő, hogy Tótfalusi Kis Miklósnak is volt betűmintalapja, szövegmintákkal és kottával, lásd RMK III 6905; HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus élete és műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*. A bibliográfiát összeállította Soltész Zoltánné. *Magyar Helikon*, 1972, Budapest, 300 (4. sz.). Ez utóbbi adatot Perger Péternek köszönöm.

³⁸ Az írásktatás és a mesterírmokok kapcsolatáról lásd bővebben: HAJNAL István: *Írásktatás a középkori egyetemeken*. Budapest, Gondolat, 2008 (Az információtörténet klasszikusai), 274–280.

³⁹ Carl WEHMER: *Leonhard Wagners Proba centum scripturarum*. Leipzig, Insel-Verlag, 1963, 16–17; Uő: *Die Schreibmeisterblätter des späten Mittelalters*. In: *Miscellanea Giovanni Mercati VI*. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1946 (Studi e testi 116), 147–161, kül. 152–154; Ernst CROUS – Joachim KIRCHNER: *Die gotischen Schriftarten*. Braunschweig, Klinkhardt et Biermann, 1970, 19, Abb. 30. Martin Roland hozzám írt levelében, amelyben nagyon érdekesnek tartja felfedezésemet, már feltette a kérdést, nem lehet-e ez egy reklámszöveg. Később ez a kérdésnek megfogalmazott ötlete nagyon hasznosnak bizonyult, amit ezúton is köszönök.

⁴⁰ WEHMER 1946. A magyar nyelvű szakirodalomban a nyomtatványok esetében meghonosodott a „betűmintalap” kifejezés. Mivel eddig még kézzel írott mintalappal nem volt dolgunk Magyarországon, ezért most az írásmintalapot javasoljuk ennek megjelölésére.

⁴¹ WEHMER 1946, 151.

⁴² WEHMER 1946, 155–156; Betty KURTH: *Fragmente aus einem gotischen Schriftmusterbuch in der Universitätsbibliothek zu Würzburg*. In: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege* 9 (1915), 173–182.

az említett berlini töredék zárósorainak incipitjét (*Volentes informari*),⁴³ és hogy arról informál, hogyan kell a különböző írásfajtákat művészi és mesteri módon kivitelezni, még inkább van okunk azt feltételezni, hogy a Sallustius-töredék palliuma is egy írásmintalap lehetett. Ugyanis nagyon könnyen elképzelhető, hogy hasonló tartalmú volt a töredékünkön olvasható *Volentes comparare libros* kezdetű szöveg folytatása is, mert az eddigiekből úgy tűnik, hogy ezekre a reklámszövegekre jellemzőek voltak a *Volentes* szóval kezdődő szókapcsolatok, ahogy láthattuk az említett könyvjegyzékek esetében is.

Határozottan mégsem állíthatjuk, hogy írásmintával állunk szemben. Ugyanis a mi töredékünkön csak egyetlen fajta írásnak maradt fenn három betűmérete. Ez azonban nem zárja ki, hogy a levél elveszett részein ne lett volna másfajta írás is, és ne szerepeltek volna mellettük az írásfajták megnevezései, mint némely más esetben. Az sem hallgatható el, hogy a Sallustius-töredék palliuma a Mária-ábécé szövegghiányából következőzetve egyhasábos lehetett, szemben a Wehmer által leírt kéthasábosokkal.⁴⁴

Még egy fontos kérdésre keressük a választ. Hol készülhetett ez a minden valószínűség szerint reklámnak szánt írásmintalap? Amint fentebb szó volt róla, a töredék maga 15. századi, és a beíratlan oldalán alig későbből, a 15–16. századból való a kassai konvent tulajdonosbejegyzése. Vagyis nem sokkal elkészülte után, a 16. században már biztosan Magyarországon kellett lennie. A legkézenfekvőbb elgondolásnak eredetileg az tűnt, hogy a domonkos konvent *scriptorium*ában készült. Igen ám, de a domonkosoknak semmi szükségük nem volt reklámra. A Mária-himnusz kottáját sem kvadrát notációval írták, pedig a renden belül Humbertus de Romanisnak a domonkos rend generálissá választása óta (1254) kötelező volt a kvadrát notáció használata. Ehelyett gyönyörű metzigót notációval készült, melyet német területeken és azoktól keletre mindenféle írtak, a Magyar Királyság területén is.⁴⁵ Az iniciálék is rendkívül igényesek, a nagy méretű *U(olentes)* iniciálé betűtörzse ezüst; a kisebb, kétsoros *N(il)* iniciálé aranyfestéssel készült. Helyhez kötni az iniciálékat sem tudjuk pontosan. Ám Boreczky Anna felhívta a figyelmemet a 14. század eleji, Avignonban készített *Ganoy's-bibliára* (OSZK Cod. Lat. 78), melynek díszítését a 14. század közepén Prágában egészítették ki. A biblia 97. levelének rektóján azonban van egy olyan tollrajzos díszítésű iniciálé, amely a kötetben egyedülálló, eltér az összes többi iniciálétól. A betűtest által

⁴³ A Wehmer által ismertetett hat töredékes írásmintalap közül a berlinin kívül egy másikon is olvasható ez az incipit (Breslau, Staats- und Universitätsbibliothek IV 151a). Mindkét írásmintalapnak az erre vonatkozó szövegét is közli: Wilhelm WATTENBACH: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1896, 489–490. Sajnos sem a berlini, sem a boroszlói könyvtár anyagában az internet segítségével nem tudtam azonosítani a szóban forgó példányokat. Ez a jövő feladata lesz.

⁴⁴ A *manuscripta mediaevalia*n (http://www.manuscripta-mediaevalia.de; 2019. 11. 6.), amely a német könyvtárak állományát dolgozza fel, összesen csak négy írásmintalapot (*Schreibmeisterblatt*) találtam, de egyiket sem volt módomban megtekinteni: Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, Cod. 409 (fragmentum, 15. század); Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. Germ. fol. 1477 és Ms. Germ. fol. 1707); München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28397 (fragmentum).

⁴⁵ Köszönöm Szoliva Gábielnek a kottákra vonatkozó tájékoztatását.

közrezárt mezőben rácsos háttér előtt kis virág jelenik meg,⁴⁶ éppúgy, mint vizsgált töredékünkön. Tudvalevő, hogy a *Ganoys-biblia* a 15. század elejétől már a pozsonyi káptalan tulajdonában volt. Nem zárható ki, hogy utolsó kiegészítésként itt festették bele ezt az iniciálét. Ha ez az utóbbi és az eddigi gondolataink is helytállóak, akkor akár itthon is kereshetjük azt a minden bizonnyal világi másolót, mesterírnokot, aki írásművészetét ily igényesen reklámozta. A Kassához közeli Eperjesről három mesterírnok nevét is ismerjük. Mátyás *cathedralis scriptorét* (*Stuhlschreiber*), aki egy Boldizsár nevű polgár megrendelésére készített egy antifonálét, melyet nemcsak másolt, de miniált, és be is kötött. Tudjuk, hogy a miniálásért 1501-ben két ízben 102-102 dénárt vett föl a városi pénztártól. Tudunk még Georgius *scriptorról*, aki 1447-ben egy misekönyvért három aranyforintot kapott a várostól. Miklós *schreiber* pedig az adólajstromok szerint 1465 és 1478 között Eperjesen a szláv negyedben lakott. Sőt, ezen kívül még egy miniátorról is van tudomásunk, Henckl Györgyről, aki Eperjesről 1483-ban írott levelében Hilarius bártfai lelkésztől 3 forint előleget kért aranyra, festékre, egyéb kellékekre.⁴⁷ Mindez bizonyíték arra, hogy Magyarországon már igen komoly piaca volt az írástudásnak.

Összegzésként elmondható, hogy a Sallustius-töredék palliuma nagy valószínűséggel egy olyan egyleveles, igen igényes kivitelezésű írásmintalap töredéke lehetett, melyet egy mesterírnok (egy jól képzett bémásoló) önmaga reklámozására készített, hogy írásmesterségének bemutatásával másolásra megbízást és írásoktatásra tanítványokat toborozzon. Ilyen írásmintalap Magyarország területéről ez idáig nem volt ismeretes, de még Európában is ritkaságnak számít. Készülhetett akár Magyarország északi részén – leginkább a szepességi városokra gondolunk –, de bárhol, a vele szoros kapcsolatban álló cseh–morva–sziléziai régióban is. A 16. századi kassai jelenléte mindenképpen tanúja annak, hogy ezen a környéken már olyan magas fokra fejlődött az íráskultúra, hogy piaci értékesítésre is alkalmas volt. Ez is adalék annak elképzeléséhez, milyen mértékű lehetett a hazai könyvpusztulás, s milyen magas színvonalon állhatott a könyvkultúra nemcsak Budán, hanem Magyarország más vidékein is. Amit itt elmondtunk, több mint elképzelhető, de nincs kizárva, hogy a későbbi kutatás módosítja majd ezt az állítást.

⁴⁶ BORECZKY Anna: *Egy avignoni kézirat a középkori Magyarországon, avagy a Ganoys-biblia vándorlásai*. In: *Ars hungarica* 29 (2013/1), 18–27, kül. 21.

⁴⁷ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Kézirat gyanánt, Budapest, OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1961, 18, 45–46; IVÁNYI Béla: *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században*. In: *Magyar Könyvszemle* 19 (1911), 134–135. Az adatot Körmendy Kingának köszönöm.

II

MAYER GYULA⁴⁸

A Sallustius-kódextöredék

KODIKOLÓGIAI LEÍRÁS

11. század – 4 levélpár

Igen megbarnult, sok helyen foltos, gyűrött, négy pergamen levélpár, melyek szélein jól kivehetőek az eredeti őrzőkönyv kötése ragasztójának nyomai: 225×310 mm. – Egyhasábos írástükör: 195×105 mm, 33 sor, vakvonalazás. – Írás: karoling minuszkula, 11. század, korabeli marginális és interlineáris glosszákkal. – A caputok élén egyszerű két-, illetve háromsoros vörös iniciálék, egy egysoros kék iniciálé, illetve fekete majuszkulák.

Őrzőkönyv: ismeretlen. A töredék levélpárjai szélein látható ragasztónyomok alapján 2-2 levélpár összeilleszthető. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezek a ma már ismeretlen őrzőkönyv elő-, illetve háttáblájához voltak erősítve. Ennek alapján az őrzőkönyv fólió nagyságú lehetett. Jelenleg egy 15. századi írásmintalap töredékébe van kötve (lásd erről e tanulmány I. része).

Eredet – használat: A keleti frank (német) területhez köthető (lásd írás, szöveg-hagyomány).

A töredék tartalma

SALLUSTIUS: DE CONIURATIONE CATILINAE, DE BELLO IUGURTHINO

fol. 1^{r-v}

[hi postquam in una moenia] *convenere dispari ... huc accedebat quod* [L. Sulla exercitum ...] (Cat. 6,2 [p. 7,3] – 8,4 [p. 9,5] – 11,5 [p. 11,11]⁴⁹)

(itt hiányzik két levélpár)

fol. 2^{r-v}

[sed uti corpora nostra ab iniu]ria *tuta forent ... atque etatem agerentur sibi* [quisque si in armis foret ...] (Cat. 33,1 [p. 26,16] – 35,3 [p. 27,29] – 37,6 [p. 29,13])

⁴⁸ A szerző az ELTE – PPK Ókortudományi Kutatócsoport és a Magyarságkutató Intézet munkatársa.

⁴⁹ A tartalom pontos megadása érdekében a caputszámozást a Bibliotheca Teubneriana Axel W. Ahlberg illetve Alfons Kurfess által gondozott kiadásának lap- és sorszámait követik, szögletes zárójelben megadva: *C. Sallusti Crispi Catilina, Jugurtha, fragmenta ampliora*. Post A. W. AHLBERG edidit Alphonsus KURFESS. Editio tertia stereotypa. Lipsiae, Teubner, 1957 (és változatlan utátnyomások). A középső számok a rektó és a verzó fordulóját jelölik.

(itt hiányzik 10 levél: egy levél + egy quaternio + egy levél)

fol. 3^{r-v}

[ut potius publice quam] *privatim amicicium populi romani coleret ... quo in initio pavidus et ignarus* (Iug. 8,2 [p. 58,27] – 10,7 [p. 60,16] – 12,5 [p. 62,10])

fol. 4^{r-v} (folytatás 3^{r-v})

loci perfugerat. Numide caput eius ... qui omnes familie nostre ob vostram [amicitiam infesti sunt ...] (Iug. 12,5 [p. 62,10] – 14,5 [p. 64,6/7] – 14,17 [p. 65,31])

(itt hiányzik egy levélpár)

fol. 5^{r-v}

Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est ... nam in consule nostro multe (Iug. 23,1 [p. 73,25] – 25,5 [p. 75,15/16] – 28,5 [p. 77,14])

fol. 6^{r-v} (folytatás f. 5^{r-v})

bone artes animi et corporis ... humana omnia penes paucos erant [vos autem ...] (Iug. 28,5 [p. 77,14] – 31,3 [p. 79,15] – 31,20 [p. 81,8])

(itt hiányzik két levél)

fol. 7^{r-v}

Ceterum mos parcium popularum ... pecora et cultores in [agris erant ...] (Iug. 41,1 [p. 88,15] – 43,5 [p. 90,14] – 46,5 [p. 92,21])

(itt hiányzik két levélpár)

fol. 8^{r-v}

Idem plebes facit pars edocti ab nobilitate ... ita quocumque intenderat res advorse erant sed inter eas [moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit ...] (Iug. 66,4 [p. 108,16] – 70,5 [p. 110,15] – 74,2 [p. 112,17]).

A Kr. e. 1. században élt és alkotott Gaius Sallustius Crispusnak három hosszabb és nem vitatottan hiteles műve ismert: a *De coniuratione Catilinae* (Cat.), a *De bello Iugurthino* (Iug.) és a *Historiae* (Hist.). A középkori kéziratok az elsőt gyakran *Bellum Catilinarium* vagy hasonló címmel látják el, ezért az első két művet együtt röviden csak *bellaként* is szokás emlegetni.

Azt, hogy már a füzet összeállítója fölismerte, hogy a töredék nyolc levele Sallustius két bellumának részleteit tartalmazza, világosan mutatja, hogy a négy bifoliumot a Sallustius-szöveg által megkívánt módon és sorrendben füzte egybe. A levelek számozatlanok, azokat arab 1–8 számokkal jelöljük.

Mint látható, fol. 3 és 4, illetve 5 és 6 között a szöveg folytonos, azaz ezek az eredeti kódexben is szomszédos levelek voltak. Az eredeti kódex ívszerkezetének rekonstruálásához szükséges áttekinteni a Sallustius-szövegek hagyományozását.

SALLUSTIUS SZÖVEGHAGYOMÁNYA

A 9. századot megelőző korszakból csak töredékekkel rendelkezünk; két 1. századi egyiptomi papirusz a legkorábbi (Iug., Hist.). A 4–5. századból való további öt szintén

Egyiptomban előkerült lelet; a Cat.-töredékek anyaga papirusz, a többieké pergamen.⁵⁰ Csak ezekhez képest nagyobb terjedelmű a *codex Aurelianensis* megmaradt hét⁵¹ (nem teljes) levelével (Hist. p. 165–178 Kurfess): a kézirat valószínűleg az 5. században, Itáliában készült, onnét a Fleuryi (Floriacum, Saint-Benoît-sur-Loire) bencés apátságba került, maradványait ma három könyvtár őrzi.

A *Historiaet* tartalmazó teljes kódex nem vészelte át az évszázadokat, a két *bellum* legkorábbi kéziratai a 9. században készültek.⁵²

Az így legkorábbi, 9. és 10. századi kéziratok⁵³ a későbbiek túlnyomó többségével szemben nagyobb hiányt mutatnak röviddel a Iug. vége előtt: c. 103,2–112,3; ez az ún. „Jugurthalücke”.⁵⁴ A kéziratoknak ezt a csoportját *mutili* néven tartják számon. A hiányzó rész először a 10. század végén, a *bella* szövegét követő pótlásként jelenik meg (*mutili suppletii*); a későbbi kéziratok jelentős részében viszont a saját helyén olvasható (*integri*). Amennyiben a Cod. Vat. Lat. 3328 korai datálása a 10/11. századra⁵⁵ helytálló, ez a legkorábbi fennmaradt *codex integer*. Pusztán a számszerű arányok és a vasvári töredék keletkezési ideje azt valószínűsíti, hogy a *codices integri* csoportjába tartozik, azonban érdemes a *lacunát* gondosabban megvizsgálni.

Ilyen nagyobb terjedelmű *lacuna* esetében a kézenfekvő magyarázat az *exemplar*-ként szolgáló kézirat fizikai sérülése, azaz egy vagy több levél elveszte.⁵⁶ Hevesen vitatott kérdés, hogy az a forrás, amelynek alapján a *lacunát* pótolták, önálló ága-e a

⁵⁰ A leletek modern monografikus földolgozását Rodolfo FUNARI készítette el (*Corpus dei papiri storici greci e latini. Parte B: Storici latini. 1. Autori noti. Vol. 2. Caius Sallustius Crispus*. Pisa–Roma, 2008). A szóhasználat némiképp ingadozó, Leighton Durham REYNOLDS: *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*. Oxford, 1983, 344 a pergamenttöredékeket is papirusznak mondja, és Funari is feldolgozza azokat.

⁵¹ KURFESS, 1957, 165–178; REYNOLDS 1983, 348 és Uő: *C. Sallusti Crispi: Catilina. Iugurtha, Historiarum Fragmenta Selecta, Appendix Sallustiana*. Oxford, Oxford University Press, 1991, p. xx. nyolc levelet ír, azonban a berlini töredék összetartozik egy fleuryivel.

⁵² Az antik római szerzők 9–12. századi kézirateit a teljesség igényével összegyűjtötte Birger MUNK OLSEN: *L'étude des auteurs classiques latins au XIe et XIIe siècles*, tom. I–IV, 2. Paris, CNRS éditions, 1982–2014. A monumentális kötetek anyagához a *Revue d'histoire des textes* hasábjain 1991–2007 között hat pótlást tett közzé. A Sallustius-kéziratok leírása: *L'étude* II (1985) 307–363; III/2 (1989) 114–120, 191–192. RHT 21 (1991) 63; 24 (1994) 232–233; 27 (1997) 67–69; 30 (2000) 167–168; 32 (2002) 93–94; n.s. 2 (2007) 85–86.

⁵³ A szöveg középkori ismeretéről valló adatokat összefoglalja Robert W. ULERY. Lásd Patricia J. OSMOND – Robert W. ULERY: *Sallustius*. In: *Catalogus Translationum et Commentariorum* 8 (2003), 183–326, itt: 192–193.

⁵⁴ Legkorábbi említései, melyeket találtam, Ian GRUTER: *C. Crispi Sallustii opera omnia quae exstant*. Francofurti, 1607, 253–254. Gruter 1602 óta a heidelbergi Palatina, és így számos lorschii kódex öre volt. Ezek között volt található Sallustius két korai kódexe is. Gottlieb KORTTE: *Caii Crispi Sallustii quae exstant item epistolae de republica ordinanda declamatio in Ciceronem et Pseudo-Ciceronis in Sallustium*. Lipsiae, 1724, 886; Franz Dorotheus GERLACH: *C. Crispi Sallustii quae exstant*. Basel, 1823 p. XXI–XXII. A német terminus Bertold MAURENBRECHER: *Sallustiana. 1. Heft: Die Überlieferung der Jugurthalücke. Festschrift d. 47. Versammlung deutscher Philologen u. Schulmänner in Halle a.S.* Halle a.S., Kaemmerer, 1903 terjedelmes dolgozatában szerepel.

⁵⁵ Így Munk Olsen. Reynolds kitar a későbbi, 12. századi datálás mellett.

⁵⁶ Rudolf DIETSCH: *Gai Sallusti Crispi quae supersunt*. Lipsiae, Teubner, 1859, I, p. 1.

szöveghagyománynak? Reynolds föltételezése szerint *mutili* másolatok elkészülte után a hiányzó levelek előkerülhettek, és ezek voltak a *suppleti*, majd pedig az *integrilacuna*-szövegének forrása.⁵⁷ A legkorábbi kéziratok segíthetnek a válaszádsban, azonban egyik töredék sincs átfedésben a *lacunával*; így csak szerkezetüket kísérelhetjük meg rekonstruálni. Ehhez a különböző szövegegységek terjedelmét kell megbecsülnünk. Segédeszközként (a karakterek és karakterszélességek aprólékos összeszámolása helyett) az egyik legkorábbi (1470) ősnymtatványt vesszük alapul, a GW M39623-et,⁵⁸ amelyik 72 levélből áll, laponként többnyire 30 sorral. Mértékegységként használva a sorok szövegmenyiségét W-sorokról beszélünk. A *Catilina* (2^r–24^v) terjedelme megközelítőleg 46 × 30 = 1380 W-sor, a *Iugurtháé* (25^r–72^v) pedig 95 × 30 = 2850 W-sor, a kettő együtt 4230 W-sor. Ugyan vannak olyan középkori kéziratok, melyek csak az egyik monográfiát tartalmazzák, azonban a legkorábbiak mindkettőt, ezért a kutatásban általánosan elfogadott nézet, hogy a *bella* szöveghagyománya közös volt.

Az oxfordi töredék⁵⁹ olyan apró, hogy legfőljebb a teljes terjedelmét lehet megbecsülni, azt is csak pontatlanul.⁶⁰ Ígéretesebb a berlini töredék,⁶¹ mivel egy bifolium mindkét leveléből tartalmaz részletet. Az első levél bal hasábjának kikövetkeztethető kezdősora Iug. 43,2 p. 90,6 K. (*intendit*), a másik levél jobb hasábjának zárósora Iug. 50,4 p. 96,1 K. (*instare*). Annyit már a korábbi kutatás megállapított, hogy a bifolium két levele között egykor két másik bifoliumnak kellett elhelyezkednie, vagyis a berlini töredék egy (legalább) ternió külső bifoliuma; a feltételezhető teljes ívméret quaternió vagy quinió.⁶² A lényegében biztos tartalmú virtuális ternió teljes terjedelme kb. 174,8 W-sor. Ebből az adatból már sokkal pontosabb számításokat lehet végezni, mint az oxfordi töredék esetében. Amennyiben feltételezzük, hogy a kódex a Iug. teljes szövegét tartalmazta (a *lacunával* együtt), akkor a fragmentum utáni rész, Iug. 50,4–114 terjedelme kb. 1560 W-sor, azaz 53,5 levél, kerekítve 54 levél, s az utolsó levél verzója üresen maradhatott. Ha a fragmentum íve és a következő ívek quaterniók voltak, akkor a lehetséges szerkezet 1 + 6 + 54 = 61 = 7 × 8 + 4 + 1; ha pedig a fragmentum íve és a következő ívek quiniók voltak, akkor 2 + 6 + 54 = 62 = 6 × 10 + 2. Az utóbbi

⁵⁷ REYNOLDS 1983, 341–342: „It is just possible, I suppose, that the lost leaves of the archetype had turned up, that the missing passage had been copied from them and gradually infused into the *mutili* tradition.” Ugyanezt az álláspontot képviselte már DIETSCH 1859, 15 is.

⁵⁸ A használt példány a *Bayerische SB* digitalizált példánya, BSB-Ink S-26 (<https://daten.digital-sammlung.de/~db/0006/bsb00061106/images/>; megtekintve: 2019. december 2.), mely megfelel a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (<https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>; megtekintve: 2019. december 2.) kézirat leírásának, és csak Sallustius szövegét tartalmazza. A GW digitális leírása, akárcsak az *Incnabula Short Title Catalogue*-é (ISTC is00051000, <https://data.cerl.org/istc/is00051000>; megtekintve: 2019. december 2.) ezzel szemben bővebb nyomtatványt ír le, mely Lorenzo Valla kommentárját is tartalmazza.

⁵⁹ Oxford, Sackler Library, P. Ant. 154. CLA S 1712.

⁶⁰ Egy hasábján kb. 11,6 W-sor, ez mintegy 364,7 hasábot ad ki, azaz kéthasábos oldalak esetében 90-92 levelet.

⁶¹ Berlin, SB, Ms. Lat. Qu. 914, CLA VIII 1054. <https://elms.nuigalway.ie/catalogue/1514> (megtekintve: 2019. december 2.).

⁶² FUNARI 2008, 73.

lehetőség egyszerűbb és életszerűbb, ezért előnyben részesítendő. Akárhogy is van, tehetünk két további megfigyelést.

Az egyik meglepő tény, hogy a *lacuna Iugurthina*⁶³ terjedelme kb. 174 W-sor, ami a szóban forgó kódexben kerekén hat levélnek felel meg. A másik meglepő tény, hogy a rekonstruálható kódexben a töredék vége és a *lacuna* kezdete közötti rész, Iug. 50,4–103,2 terjedelme kb. 1341 W-sor, ami pontosan 46 levélnyi szöveg. A rekonstruálható kódexben tehát a *lacuna Iugurthina* valamely levél rektója bal hasábjára tetején kezdődött, és egy másik levél verzója jobb hasábjának alján végződött. A *lacuna* minden valószínűség szerint olyan kódexben keletkezett, amelyben a berlini kódex alapján rekonstruálttal azonos módon helyezkedett el a *lacuna* szövege. A tudományos kutatás egyik alapelve, hogy az egyszerűbb és a bonyolultabb modell közül az egyszerűbbet kell választani; az ellenkező bizonyításáig tehát azt kell feltételeznünk, hogy a berlini töredék kódexe azonos azzal a kódexszel, amelyben a *lacuna Iugurthina* keletkezett. Ez egyúttal választ ad arra a kérdésre is, hogy Reynolds feltételezése (mely megfelel a most említett alapelvnek!) tartható-e? A berlini töredék kódexe a középkorban minden bizonnyal Egyiptomban volt, és így nem lehetett a karoling kéziratok archetípusa. Paleográfiai indokok alapján a kézirat Itáliában, a 4. században keletkezhetett, a *lacuna* hat levelének már itt el kellett vesznie, ebben a formában készült róla másolat, melyen már nem volt szembetűnő a *lacuna* megléte, és amely a *mutili* archetípusává lett; csak ezt követően kerülhetett Egyiptomba. Mindebből a Sallustius-szöveg hagyományra vonatkozólag az a fontos tény következik, hogy a *lacuna* szövegének forrása egy olyan kézirat kellett hogy legyen, mely nem azonos a *mutili* archetípusával, és nem pusztán a hiányzó szöveget tartalmazta, vagyis számolni kell egy olyan független forrással, mely a 10. században Európában még megvolt, és legalább kontamináció formájában a *bella* teljes szövegére hathatott. Az erre utaló jeleket a kutatás régóta számontartja, azonban nem mindenki akart úgymond hinni a szemének.⁶⁴

Visszatérve a berlini töredék kódexének szerkezetére, további feltételezéssel élhetünk, de ezek elfogadása vagy elvetése nem érinti a főnti következtetések érvényességét. A teljes kódex (Cat. + Iug.) terjedelme 146 levélnek adódik. Ezt egyforma ívekre nem lehet elosztani, a berlini töredék helyzetét is figyelembe véve a legegyszerűbb szerkezetek a következők lehetnének: a) nyolc quaternió, nyolc quinió és egy bifolium, vagy b) három quaternió, 12 quinió és egy bifolium.

A középkori kódexek újabb csonkulás jelét is mutatják. Ebben a szellemben értelmezte a kódexek jelentős részében a *lacuna* kezdete előtt kevés (Iug. 103,2 p. 138,27) beékelődő *feliciter* szót már Kortte és Gerlach is.⁶⁵ Ha szigorúan vesszük a

⁶³ Ezt a kifejezést használja Axel Wilhelm AHLBERG: *Prolegomena in Sallustium*. Göteborg, W. Zachrisson, 1911, 7.

⁶⁴ REYNOLDS 1991, p. VII némi elmozdulást mutat korábbi álláspontjához képest.

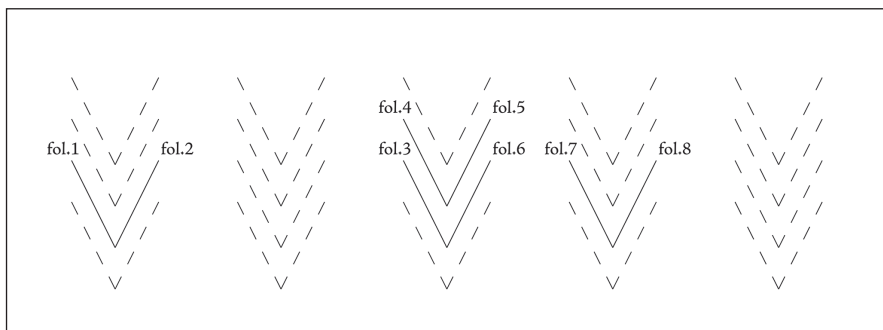
⁶⁵ KORTTE 1724, 885. GERLACH 1832, p. IX: „Iam cum multi libri in cap. 103 post verbum reputans, solemnem formulam in fine librorum, feliciter exaratum habeant, admodum est probabile, partem librorum in fine Iugurthae fuisse mutilam.” Így Reynolds is, anélkül hogy a folyamatot pontosan modellezné (Kortte két lehetséges okot is megjelölt).

tényeket, akkor azt kell föltételeznünk, hogy a középkori (már „mutilus”) hagyományban a *seu reputando* kezdetű, a *lacuna* miatt egy levélre alighanem elférő rész mint a kódex utolsó lapja elveszett, vagyis a szöveg még egyszer csonkult. Ezután került a szöveg végére a *felicitet* kifejezés. (Amely kódexekben ez nincs meg, ott középkori konjektúrára kell gondolnunk, mivel a stemmában szétszórta helyezkednek el.) Ezen második csonkulás előtti kézirat alapján a szöveg végét pótolták; a nagy *lacuna* kitöltésére csak később és más forrásból került sor.

A VASVÁRI TÖREDÉK KÓDEXÉNEK SZERKEZETE

Mivel a vasvári levelek mindkét *bellumnak* tartalmazzák részletét, és összetartozásuk szembeötlő, a teljes kódex – összhangban a szöveghagyományról föntebb mondottakkal – mindkét művet tartalmazta, és valószínűleg az *integri* csoportjába tartozott.

Az egyes fönnmaradt levelek a szövegmenyiség meglehetősen ingadozó, azonban a kisebb hiányok esetében így is biztosan meg lehet állapítani a levelek mennyiségét. A korábban használt W-sorokban számolva, fol. 1 = 100 W-sor, fol. 2 = 78 W-sor, fol. 3 + 4 = 193 W-sor, fol. 5 + 6 = 256 W-sor, fol. 7 = 127 W-sor, fol. 8 pedig = 138 W-sor. A Cat. elejéből 107 W-sornyi hiányzik, ez egy föliónyi szöveg. A fol. 1 és 2 között 368 W-sornyi hiányzik. Mivel a fol. 1 és 2 összetartozó bifolium, ezért páros számú levél kellett hogy legyen a közepében, vagyis négy levél. A fol. 2 és 3 között 887 W-sornyi hiányzik, ez kb. 7–11 levélnyi szöveg. Az összetartozó fol. 4 és 5 között 233 W-sor, azaz egy bifolium hiányzik. A fol. 6 és 7 között 208 W-sor, azaz két levél kellett álljon. A szintén összetartozó fol. 7 és 8 között 515 W-sor, azaz négy levél volt. Végül, a fol. 8 után 1005 W-sor, azaz kb. 8–10 levél állhatott. A töredék 3–8 levele, ha feltételezzük, hogy az azokat tartalmazó ívekben nem volt szóló levél (és ez meglehetősen kézenfekvő feltételezés), akkor vagy két szomszédos quaternió, vagy pedig egy ternió és egy quinió részei voltak. Amennyiben a nagyobb hiányoknál valamilyen középértéket veszünk, és a legegyszerűbb, azaz egyforma ívekből álló szerkezetet fel-

Az ívfüzetek rendje

tételezzük, akkor a teljes kódexre öt quaternió jut. A töredék első két levele az első ív 2. és 7. levele, a töredék fol. 2 és 3 levelei között tíz levél adódik, a töredék 3–6. levele a kódex harmadik ívének 2., 3., 6. és 7. levele, a töredék 7. és 8. levele pedig a kódex negyedik ívének 2. és 7. levele. A töredék 8. levele után így még kilenc levél állhatott.

A VASVÁRI TÖREDÉK HELYE A BELLA SZÖVEGHAGYOMÁNYÁBAN

A kézirat helyesírása, mint a Sallustius-kéziratok nagy részéé, erősen normalizált, a kritikai kiadásokban található régies, illetve különleges változatoknak (-*umus* végű melléknévi alakok, -*is* végű plur. acc., *vor-*, *revor-*, *lub-*, *suom*, *quom*, *parvom*) alig találjuk nyomát. Egyedül az -*ndus* képzős alakokból találkozunk két -*undus* formájával (Iug. 13,6 *largiundo* és 13,8 *ambiundo*,⁶⁶ de Cat. 6,5 *accipiendis*).

A középkori kódexeket a *lacuna Iugurthina*, azaz egy formálisnak bizonyuló szempont szerint, mint fõntebb említettük, három csoportba szokás sorolni (*mutili*, *suppleti*, *integri*); ezekhez negyedikként társul az a csoport, melyek esetében a kézirat csonka volta miatt nem tudjuk, hogy tartalmazta-e a *lacuna* szövegét (*codices incerti generis*).⁶⁷ Leszármazási szempontból a legkorábbi kéziratoknak Ahlberg⁶⁸ óta két csoportját különítik el, s ezeket az X, illetve Y jelölésekkel látják el. Földrajzilag az előbbi a nyugati frank (gallo-román), a második pedig a keleti frank (német) területhez köthető.⁶⁹ Aligha meglepő, hogy a vasvári töredék (a továbbiakban: f) két jellegzetes ponton a keleti csoporthoz tartozónak mutatkozik: Iug. 26,3-ban osztozik annak hibájában (*interfecit X : interfecit Yf*), 25,9-ben pedig *nem* osztozik az X haplográfiájában (*ducta Yf : ducta X*). Összhangban van ezzel a megállapítással, hogy a töredékünk nem mutatja az X alcsoportjainak⁷⁰ jellemző hibáit (Iug. 27,5 *forent f : florent PA*, 31,9 *indignabamini f : indignabimini PA*, 31,18 *censes f : censet PA*; 73,5 *in maius f : immanius A² C in manus B*, 73,7 *Mancino f : Mancilio CB*, Cat. 10,2 *divitiae f : divitiaeque CB*).

Az Y ághoz való tartozás mellett szólnak a következő hibák: Iug. 28,1 *omnes mortales : ut omnes mortales Tf omnes ut mortales MDF*, 13,6 *primum uti : uti primum MHDFf*, 14,5 *a vobis recepti sunt : sunt a vobis recepti HMDf sunt recepti a vobis F sunt a vobis accepti T*, 14,5 *amicitiam instituit : instituit amicitiam HMTDFf*.

Az Y ágon belül elkülöníthető egy NK alcsoport; az f ehhez nem tartozik (Iug. 14,15 *fratri f : om. N¹K¹*, 71,3 *ei f : om. NK*). Szintén nem tartozik az f ezen ág azon cso-

⁶⁶ Ezek más későbbi kéziratban is előfordulnak, lásd August SCHEINDLER: Eine noch unbenützte Sallusthandschrift. In: *Wiener Eranos*, Wien, 1909, 200–212, itt: 203.

⁶⁷ AHLBERG 1911, 96.

⁶⁸ AHLBERG 1911, 9–10.

⁶⁹ AHLBERG 1911, 67. REYNOLDS 1983, 345–346.

⁷⁰ A kódexek jelölésére nem Ahlberg 1911-es, hanem Kurfessnek a Teubneriában használt rendszerét alkalmazzuk. A kettőspont előtt a helyesnek tartott olvasat szerepel.

portjához, melynek legkorábbi képviselője a F, és egyik jellegzetes olvasata Iug. 9,1 *litteris f : litterulis Fs* Trier Firenze 64.23 Clm 4603 Clm 19472.⁷¹

Sallustius szövegét sokat olvasták és sokat másolták, a kódexek jelentős része tartalmaz számos interlineáris magyarázó glosszát és *varia lecti*ót (a két csoport természetesen össze is mosódik). Az idő előrehaladtával a kontamináció olyan nagymértékűvé vált, hogy a 12. századi kéziratok esetében már nem is lehet világos genetikai összefüggéseket megállapítani. Ennek a folyamatnak egyik jele, hogy az X csoporthoz tartozó kézirat(ok) hibái másutt is megjelenhetnek (Iug. 28,6 *Regium : Hegium* B P² H² *Hegeum Q egium f, 25,4 senatus : in senatu* A² Cbf, 41,4 *fuit : fit* A² Cbf *fuere* A¹ HDF).

Az Y ágon belüli pontosabb elhelyezést a kontamináción kívül az is megnehezíti, hogy a modern kritikai kiadások apparátusa erősen szűrt, azaz csak a fontosnak ítélt variánsokat közlik; nem áll rendelkezésre a Keller–Holderhez hasonló *editio* igazán *maior*.⁷² A sok tucat 11–12. századi kézirat közül néhánynak⁷³ szűrőpróbaszerűen összevetettük az olvasatait a töredékével, azonban annak sajátos hibáival nem találtunk következetes egyezést. Ilyen sajátos hibák: Iug. 8,2 *neu quibus : ne quibusdam f* (vö. *nec quibusdam* Koppenhága 83 m. 2), *et gloriam et regnum : et regnum et gloriam f* Firenze 45.2, *vellet in suis artibus : in suis artibus vellet f* Firenze 45.2, 9,3 *adoptavit : adoptivum fecit f, filiis : filiis suis f, 10,2 meque : om. f, familiae : familiae nostrae f* Trier Firenze 64.26 Koppenhága 83 (sor fölött, ill. 2. kéz: m Deventer Firenze 64.23 Vat. 3328), 10,8 *colite : colite et f* Firenze 64.18 Clm 14515, *hunc : hunc talem f, 11,2 negotiis : negotiis regni f, 11,6 adoptione : adoptione f* Firenze 45.2 Firenze 64.18.

A vasvári töredék leghosszabb szövegtöbblete Iug. 73,7-ben olvasható. Az archetípus minden bizonnyal egy sornyi *lacunával sed paulo <...> decreverat* (így XNDlme) szöveget tartalmazhatott. A későbbi kéziratokban és a kiadásokban különféle javítási kísérletekkel találkozhatunk, ezek közül Kurfess és Reynolds is az *<ante senatus Numidiam Metello>* kiegészítést fogadja el.⁷⁴ Lényegében ugyanez a szöveg („ante senatus Numidiam provinciam Metello”) áll a töredékben, azonban nem feltétlenül kell az archetípustól független kézirati forrásra gyanakodni: Iug. 62,10 alapján a kiegészítést középkori filológuselődeink is elvégezheték.⁷⁵

⁷¹ Vö. KORITTE 1724, 445.

⁷² A szöveg megállapításához L. D. REYNOLDS: *The Lacuna in Sallust's Iugurtha*. In: *Revue D'Histoire des Textes* 14–15 (1984–1985), 62 egyetlen új kódexet von be „Not previously used by editors” megjegyzéssel, további hivatkozás nélkül. Erre a gyulafehérvári kódexre a figyelmet latin nyelvű tanulmányaiban CSERÉP József hívta föl (Codicem Sallustii Albae-Juliensem praecipuis integrorum responderere. In: *Egyetemcs Philologiai Közöny* 26 [1902], 449–454; Aliquot codices Sallustiani contenduntur. In: *Egyetemcs Philologiai Közöny* 27 [1903], 195–198), alighanem így került a brit kutató látókörébe.

⁷³ Ezek: Trier Stadtbibl. 1084, Deventer Athen. 11 F 1, Erlangen UB 390, Firenze Laur. Plut. 45.2, Firenze 64.18, Firenze 64.23, Firenze 64.26, Koppenhága KB Fabr. 83, München Clm 4603, Clm 14515, Clm 14685, Clm 19472, Vatikán Vat. Lat. 3328. A kéziratok pontos, részletes adatai Munk Olsen idézett katalógusában megtalálhatóak.

⁷⁴ KURFESS 1957, ADDENDA p. 199 a hiány okaként homoioteleutont jelöl meg.

⁷⁵ Ez az érvelés persze nem mentes a körköröségtől.

A töredék lapjain számos interlineáris és marginális megjegyzés olvasható, azonban az eddig közzétett glosszák mennyisége elenyésző, érdemi leszámazási vizsgálatuk ezért a kutatás jelen állapotában nem lehetséges.

* * *

JUDIT LAUF – GYULA MAYER

*Ein rätselhafter Kodex
in der 'Sammlung für dominikanische Ordensgeschichte zu Vasvár'*

JUDIT LAUF

*Ein Schreibmeisterblatt aus dem 15.
Jahrhundert eines Schreibmeisters in Ungarn?*

In der 'Sammlung für dominikanische Ordensgeschichte zu Vasvár' liegt ein Sallustius-Fragment, dessen Hülle – selbst ein Fragment – sich vermutlich als ein sehr anspruchsvoll ausgeführtes Schreibmeisterblatt definieren lässt, mit dem ein ortssässiger Schreibmeister (ein gut ausgebildeter Berufsschreiber) sich um Aufträge für Kopierarbeiten oder um Lehrlinge bewarb. Ein solches Musterblatt war aus dem ehemaligen Königreich Ungarn bislang unbekannt, gehört in ganz Europa zur Seltenheit. Der Entstehungsort des Blattes könnte eventuell in der nordwestlichen Region Ungarns liegen – wir denken in erster Linie an eine Stadt in der Zips – oder anderswo in der mit der Zips in regem Kontakt stehenden böhmisch-mährisch-schlesischen Region. Die Tatsache, dass das Fragment im 16. Jahrhundert noch in Kaschau lag, zeugt dafür, dass die Schriftkultur zu dieser Zeit und in diesem Gebiet Europas einen beachtlichen Entwicklungsgrad erreichte. Viele Produkte dieser Schriftkultur wurden dann in der Folgezeit weitgehend vernichtet.

GYULA MAYER

Das Sallust-Fragment in Vasvár

In der oben besprochenen Hülle befinden sich vier Bifolien einer Handschrift des 11. Jahrhunderts, die die zwei *Bella* des Sallust enthielt, und aus südostdeutschem Gebiet zu stammen scheint. Die Textgeschichte des Sallust betreffend ist das Fragment rein formal ein *codex incertus*, der Originalkodex gehörte aber aller Wahrscheinlichkeit nach zu den *integri*, und bestand aus fünf Quaternionen. Anhand der Jugurtha-Lücke wird dafür argumentiert, dass sie im Originalkodex des Berliner Fragments (CLA VIII 1054) entstanden ist, und so die Quelle des Textes der Jugurtha-Lücke keineswegs irgendwelche wiedergefundene Blätter des Archetyps der *mutili* sein könnte.